

Gezici Kütüphaneler: Muley Zidan'ın Arapça Yazma Eserleri ve Escorial Kütüphanesi*

Traveling Libraries: The Arabic Manuscripts of Muley Zidan and the Escorial Library

Daniel HERSHENZON¹ / Çeviri Leyla YAKUPOĞLU BORAN² , Uğur BORAN³

*Tercümesi yapılan bu makale, Traveling Libraries: The Arabic Manuscripts of Muley Zidan and the Escorial Library başlığıyla Journal of Early Modern History (Brill)'nin 2014 tarihli 18. sayısının 535-558. sayfaları arasında neşredilmiştir.

¹Daniel HERSHENZON (Assoc. Prof.),
University of Connecticut, Department of
Literatures, Cultures & Languages

²Sorumlu yazar/Corresponding author:
Leyla YAKUPOĞLU BORAN (Arş. Gör. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu
Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve
Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta: leyla.yakupoglu@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1236-2888

³Uğur BORAN (Arş. Gör.),
Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi
ve Sanatları Bölümü, Türk-İslam Edebiyatı ve
İslam Sanatları Anabilim Dalı, Edirne, Türkiye
E-posta: ugurboran.kw@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8626-6461

Başvuru/Submitted: 05.05.2019
Kabul/Accepted: 10.05.2019

Atıf/Citation: Hershenson, Daniel / Çeviri
Yakupoğlu Boran, Leyla ve Boran, Uğur. "Gezici
Kütüphaneler: Muley Zidan'ın Arapça Yazma
Eserleri ve Escorial Kütüphanesi." *Şarkiyat
Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 34, (2019):
59-79.
<https://doi.org/10.26650/jos.2019.005>

ÖZ

1612'de bir İspanyol donanması, Fas Sultanı Muley Zidan'ın bütün yazma eser koleksiyonunu ihtiva eden çalıntı eşya yüklü bir Fransız gemisini ele geçirdi. Kısa bir süre sonra koleksiyonun yolu, önemli bir Arapça kitap hazinesine dönüştürülen ve o andan itibaren Avrupa'nın her yerinden Arabistlerin bunları ziyaret etmek için sıraya girdiği El Escorial kraliyet kütüphanesiyle keşişti. Bu makale, bahsi geçen koleksiyonun ele geçirildiği andan itibaren Escorial'e dâhil edilme süreci boyunca sosyal hayattaki rolüne odaklanarak birbiriyle ilintili üç meseleyi ele almaktadır: İlki, kitapların izlediği sosyal yörüngeler ile onların anlam ve tabiatı gereği kökten değişen işlevinin esnekliğine ilişkindir. Makalenin ikinci bölümü, erken modern dönem İspanya'sında Arapça yazma eserlerin okunması ve temellük edilmesi üzerindeki kısıtlamaların karmaşık ekonomisine ilişkin olarak Fas yazma eserlerinin dolaşım ve sirkülasyonunu incelemektedir. Son olarak üçüncü bölüm; koleksiyon İspanya, Fas, Fransa ve Birleşik Hollanda Cumhuriyeti arasında denizcilik hukuku, esirler ve yasaklı bilgi üzerine uluslararası müzakerelerin odak noktası haline geldiği dönemde kütüphanenin ele geçirilmesini takip eden politik ve hukuki tartışmalara odaklanmaktadır. Bu inceleme, Zidan'ın yazma eserlerinin yolculuğunu Akdeniz tarihi bağlamına yerleştirip analiz ederek (1) İspanya'nın, toprakları üzerinde Morisko (zorla dinden döndürülmüş Müslüman İspanyol) temizliği yaparken niçin en geniş Arapça yazma eser koleksiyonlarından birini kurduğunu ve (2) Fas koleksiyonunun Escorial'de neden kapalı kapılar ardına hapsedildiğini izah ediyor.

Anahtar kelimeler: Erken modern dönem, İspanya, Fas, Akdeniz, Yazma Eserler ve Kütüphaneler, Arapça

Giriş

XVI. asır süresince, çok yoğun bir biçimde de asrın ortasından itibaren, İspanyol Krallığı, yerel yönetimler ve İspanyol Engizisyonu Arapçayı tamamen yok etmeye yönelik politikaları yürürlüğe soktu.¹ 1564'te *Cortes de Valencia* Valensiyalı Moriskoların (zorla Hıristiyan yapılan Müslümanlar) Arapça konuşma ve yazmalarını yasakladı; 1567'de II. Felipe Kastilya'da sözlü ve yazılı Arapça kullanımının önüne geçti ve buna karşılık olarak Engizisyon da Arapça yazma eserlere el koyma, ambarlarda yığma ve yakma gibi uygulamaları başlattı. 1593'te Zaragoza'daki kilise yetkilileri, Arapça kitaplara sahip olan Yeni Hıristiyanların (yani Moriskolar) bu kitapları kendilerine teslim edebileceklerini ve mukabilinde bağışlanabileceklerini ilan etti.² Yazma ve konuşma üzerindeki bu nâtamam yasaklar listesi, yazmalara el konulması ve yakılması, hem zorla dinden döndürme hem de topraklarından sürme uygulaması, tarihçilerin şimdilerde İspanya'daki Morisko ve Müslümanların etnik temizliği olarak adlandırdığı daha geniş bir sürecin parçasını teşkil eder.³ Dahası İspanyol ilim adamları ve diplomatlar Escorial'deki yeni San Lorenzo kraliyet kitaplığı için Arapça dahil bütün dillerde yazılmış kitap ve yazmaları büyük bir gayretle araştırıp satın alıyorlardı. İronik bir biçimde bir taraftan Engizitörler ve Kraliyet, Arapçanın kamusal alandan tasfiyesine yönelik çalışırken diğer taraftan ilim adamları -ki bir kısmı Engizisyon ile iş birliği halindeydi- ve kral Arapça yazma eserleri krallık kütüphanesinin iyi organize edilmiş bir bölümünde biriktiriyordu. Bir yandan bir dilin yok edilip ortadan kaldırılması, öte yandan Arapça yazma eserleri toplayıp biriktirmek arasındaki karşıtlık ilk görüldüğünden daha da kesindir. Moriskolara karşı alınan önlemler 1609 ile 1614 yılları arasında İspanya'dan kovulmaları ile sonuçlandı.⁴ Hal böyleyken Moriskoların

- 1 Oded Rabinovitch'e, Naor Ben-Yehoyada'ya, Yanay Israeli'ye ve Floransa'da EUI'daki The Discovery of Writing Conference ile Universidad Autónoma de Madrid'deki Seminario de Historia Cultural katılımcılarına, aynı şekilde makalenin ilk versiyonu üzerine faydalı yorumlar yapan isimsiz okurlara teşekkür ederim. Bu makale Muley Zidan'ın Fas yazma eserlerine odaklanan büyük bir projenin bir parçası olup bu koleksiyonun on yedi ila on dokuzuncu asırlar arasındaki geri alınma girişimlerini; Arapça çalışmaları ve Escorial'deki Arapça yazma eserlerin el değiştirmesini ve koleksiyonun İspanya, Avrupa ve Kuzey Afrika'da tasavvur edilme şeklini ele almaktadır. Bernard Vincent, *El río morisco*, Valencia 2006, 105-106.
- 2 Ana Labarta, "Inventario de los documentos árabes contenidos en procesos inquisitoriales contra moriscos valencianos conservados en el Archivo Histórico Nacional de Madrid (Legajos 548-556)", *Al-Qantara*, 1, 1980, 115; Mercedes García-Arenal, "The Religious Identity of the Arabic Language and the Affair of the Lead Books of the Sacromonte of Granada", *Arabica*, 56, 2009, 507; a.g.y., "La Inquisición y los libros de los moriscos", *Memoria de los moriscos. Escritos y relatos de una diáspora cultural*, ed. Alfredo Mateos Paramio, Juan Carlos Villaverde Amieva, Madrid 2010, 57; Jacqueline Fournel-Guerin, "Le libre et la civilisation écrite dans la communauté morisque aragonaise (1540-1629)", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 15, 1979, 241.
- 3 Son on yılda, İspanyolca yayın yapan Morisko tarihi uzmanı önde gelen âlimler bu süreci tanımlamak için "etnik temizlik" (*limpieza étnica*) tabirini kullanmaya başladılar, bkz. Mercedes García Arenal ve Gerard Wieggers, "Introducción, *Los Moriscos: Expulsión y diáspora*", ed. a.g.y., Valencia 2013, 11-24; Trevor J. Dadson, *Los moriscos de Villarrubia de los Ojos (Siglos XV-XVIII)*, Madrid 2007; James S. Amelang, *Historias paralelas: Judeoconvertos y moriscos en la España moderna*, Madrid 2011.
- 4 Antonio Feros; Moriskoları, tam olarak III. Felipe'nin Hollandalı isyancılarla "Twelve Years" ateşkesini imzaladığı tarih olan 1609'da kovma kararının, ateşkes anlaşması imzalanarak kaybetmiş olduğunu hissettiği prestiji yeniden kazanmak isteyen kraliyetin bir teşebbüsü olduğunu öne sürer, bkz. Antonio Feros, *El Duque Lerma, Realeza y Privanza en la España de Felipe III*, Madrid 2002, 353-372.

1614'teki son tasfiye sürecinde bile İspanya, Fas Sultanı Muley Zidan'dan çalınan devasa bir Arapça yazma eser koleksiyonunu Escorial'deki kraliyet kitaplığının envanterine kattı. Bu sayede kütüphane önemli bir Arapça kitap ambarına dönüştürülüp o tarihten itibaren Avrupalı Arabistlerin başvuru merkezi haline geldi.

Fas'a ait yazma eser koleksiyonu İspanya kraliyet kütüphanesine, bir İspanyol donanmasının, içerisinde Fas'tan çalınan kitap koleksiyonunun da bulunduğu bir Fransız gemisini ele geçirmesinden iki yıl sonra ulaştı. Burada bahsi geçen koleksiyonun ele geçirildiği andan Escorial'in envanterine katılmasının son aşamasına değin kamusal alan üzerindeki etkisini takip ederek birbiriyle ilintili iki meseleyi sorguluyorum. İlki, kitapların izlediği sosyal yörünge ve tabiatı gereği kökten değişmesi mümkün olan anlam ve işlevinin esnekliğiyle ilgilidir. Fas el yazmaları, değersiz çalıntı mallar olma hüviyetinden sıyrılıp tetkik edilecek bilgi hazinesi haline getirildi ve doktrinel bakımdan ele geçirilip toplanan ve yakılan problemler olmaktan çıkıp Fas Sultanı'nın mukabilinde ödeme yapmayı göze alacağı kıymetli bir politik pazarlık aracına dönüştürüldü. Bir grup muhtelif metin ve nesnelere, taksimi gayrikabil bir koleksiyon haline geldi ve böylece Fas'a ait kültürel servet bir İspanyol mülküne dönüştü. Karşılıklı bu yer değiştirmeler bize, kitapların hiçbir zaman yalnızca bilgiyi transfer eden araçlar ya da bilginin somutlaşmış halleri olmadığını yeniden hatırlatır. Kitaplar çoğu kez, hiçbir zaman okunmayacak olan sınıf ve statü belirleyicisi rolünü üstlenebilir ya da okunma dışında tüketilebilir; fakat kitaplar -Zidan'ın yazma eserlerinde olduğu gibi- insanların okuduğu, kütüphane raflarında dizilmiş şeyler olarak son bulsalar da öncelikle sınıflandırılabilir, erişilebilir ve okunabilir nesnelere dönüştürülmelidirler.⁵

Ancak bu incelemenin odak noktası sadece, “şeyler”in bazen karmaşık sosyal yaşam öykülerine sahip olduğunu göstermeyecek; daha ziyade bilhassa, on yedinci asır İspanya'sında Arapça kitaplara ve bilgi birikimine karşı sınırlandırılmış ancak kapsamlı tutumlarla ilişkili olarak Fas el yazmalarının sirkülasyonunu ele alacaktır.⁶ Yukarıda ifade edilen yasaklamaların gösterdiği üzere erken modern dönem İspanya'sında Arapça yazma eserler, engizitörlerin yok etmek için uğraştığı şeyler arasındaydı. Hıristiyan dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi bu yazma eser avı, kitaplar ve bilgi üzerindeki sansür ve kontrol mekanizmasının bir parçasını teşkil etti ve diğer dillerdeki metinler de bunlarla benzer bir kaderi paylaştı.⁷ Ancak İspanya'da görülen

5 José Adriano de Freitas Carvalho, “¿El club de los señores de las bibliotecas muertas? Nota a propósito de la librería del primer Marqués de Niza en el Portugal de mediados del siglo XVII, *Libro y lectura en la península ibérica y América (siglos XIII-XVIII)*”, ed. Antonio Castillo Gómez, Salamanca 2003, 165-188. Aynı şekilde okumak, kitapları tüketmenin tek yolu değildir. Dokunarak, görerek ve onları duyarak zevk alabiliriz, bkz. Fernando Bouza, *Hétérographies. Formes de l'écrit au siècle d'or espagnol*, Madrid 2010, 3-34.

6 “Şeyler”in sosyal hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Igor Kopytoff, “The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process, *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*,” ed. Arjun Appadurai, Cambridge and New York 1986, 64-94.

7 On altıncı asırdaki İbranice kitaplar ve Musevilik'in bağlamına dair bu tartışmalar için bkz. Amnon Raz-Karkotzkin, *The Censor, The Editor, and the Text: The Catholic Church and the Shaping of the Jewish Canon in the Sixteenth Century*, Philadelphia 2007.

Arapça üzerindeki kısıtlamalar; Moriskoların bu topraklardaki varlığı, Hıristiyanlaştırılmaları, asimilasyonlarının başarısızlığı ve onların Fas ve Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkisiyle de alakalıydı.⁸ Moriskoların sonuç olarak İspanya'dan kovulmaları ve Arapçanın güncel ve geçerli bir dil iken gözden kaybolup gitmesi gerçeği bilim adamlarının, on yedinci asırdan itibaren Doğu irfanının İspanya'daki varlığının sona erdiğine inanmalarına yol açtı.⁹ Ancak en güncel çalışma bizi, engizisyon avına rağmen Sami dillere olduğu kadar bu dillerdeki bilgi birikimine de büyük ölçüde sağladıkları erişimden ötürü Arapça yazma eserler üzerinde hevesle durup inceleme yapmayı sürdüren, Moriskoların ve Ortadoğu Hıristiyanlarının da aralarında bulunduğu küçük fakat meraklı bir grup Doğu dilleri âlimini inceleyerek bu imajı tadil etmeye zorladı.¹⁰ Bu ilmî çalışma İspanyol şarkiyatçılığının, Engizisyon Arapça yazma eserleri ortadan kaldırırken bile devam ettiğini açıkça gösteriyor. Fakat garip bir şekilde, aralarındaki bariz farklılıklara rağmen erken modern dönem İspanyol Arabistler engizitörlerle birlikte; Arap diline, özellikle de Arapça yazma eserlere karşı ortak bir temayül gösterdiler. Her iki grup da aynı ölçüde, bu tür yazma eserlerin içerdiği -engizitörlere göre hatalı ve tehlikeli, bilim adamlarına göre faydalı- bilgiyle alakadar oldular.

Bu ilginin bir taraftan Arapçanın kullanım alanının kısıtlanması ve Moriskoların kovulması, diğer taraftan da Arapça yazma eserlerin toplanması arasındaki tezatı pekiştirdiği görünüyor. O halde bu süreçlerin birbiriyle alakadar olmaması tartışılabilir ve dolayısıyla eşzamanlılıkları ne şartıcıdır ne de duruma aykırı. İlki, İspanya ile İslam'ı çağrıştıran İspanya Moriskoları ve kültürleri arasındaki irtibatı en aza indirmek, daha doğrusu engellemek için kitapların yakılması ve Müslüman ahalinin kovulması suretiyle hazırlanmış bir ayırma hareketidir. İkincisi, bazılarını Müslüman İspanyolların yürüttüğü Arapça yazma eserleri ele geçirme, sınıflandırma ve depolama şeklinde cereyan eden bir asimilasyon sürecidir. Her iki durum da Arapça bilgi birikimine yönelik imha ya da muhafaza etme şeklinde tecelli eden farklı politikalar ortaya koyuyor görünmektedir.

Ancak bu makale bu fenomenlerin ne tezat teşkil ettiğini ne de bağlantısız olduğunu; daha ziyade aynı politik süreçlerin varyasyonlarını şekillendirdiğini öne sürmektedir. Moriskoların

8 Andrew Hess, "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain", *American Historical Review*, 74, 1968, 1-25; Mercedes García-Arenal, "Los moriscos en Marruecos: de la emigración de los granadinos a los hornacheros de Salé, *Los Moriscos: expulsión y diáspora, una perspectiva internacional*," ed. a.g.y. - Gerard Wiegers, Valencia 2013, 275-312.

9 James T. Monroe, *Islam and the Arabs in Spanish Scholarship*, Leiden 1970, 3; G. J. Toomer, *Eastern Wisdom and Learning: The Study of Arabic in Seventeenth-Century England*, Oxford 1996, 17.

10 Rodríguez Mediano, "Fragmentos de orientalismo Español del S. XVII," *Hispania, Revista española de historia*, LXVI, 2006, 243-276; Mediano and Mercedes García-Arenal, "Los libros de los moriscos y los eruditos orientales," *Al-Qantara*, XXXI, 2010, 611-646 ve yine aynı yazarın *The Orient in Spain: Converted Muslims, the Forged Lead Books of Granada, and the Rise of Orientalism*, Leiden 2013. Gerard Wiegers, "Moriscos and Arabic Studies in Europe," *Al-Qantara*, XXXI, 2010, 587-610. Engizisyon'un, yasakları sadece Arapçaya değil her türden metne uygulamasının başarısızlığına dikkat çekmek üzere sahip bir engizisyon imajının farklı bir eleştirisi yakınlarda aydınlar tarafından ortaya atıldı, bkz. Ryan Prendergast, *Reading, Writing, and Errant Subjects in Inquisitorial Spain*, Burlington 2011 ve Patricia W. Manning, *Voicing Dissent in Seventeenth Century Spain: Inquisition, Social Criticism and Theology in the Case of El Crítico*, Leiden 2009.

ve kültürlerinin ortadan kaldırılması gibi, Fas koleksiyonunun Escorial'e dâhil edilmesi de İspanyol kraliyetinin İslam'ı kontrol altına almaya yönelik bütün gücünü ortaya koyduğu bir örnekti. Zira kraliyet tek başına, eşzamanlı olarak hem yazma eserleri yakabiliyor hem de onları toplayıp mülkiyetine geçirebiliyordu. Öyleyse bu iki durum arasındaki karşıtlık yalnızca, yazma eserleri sırf bilgi depoları olarak algıladığımız ölçüde çelişkilidir. Fas koleksiyonunda somutlaşan önem ve tehlikeye dair tartışmaların Sultan'ın yazma eserlerinin geleceği hakkında İspanya, Fas, Fransa ve Hollanda Meclisi arasında cereyan eden hukuki ve politik müzakerelerle yan yana gelmesi, modern devletlerin ne denli erken geliştiğini, kanun çıkardığını ve hâlihazırda heterojen ve çoğunlukla karşıt gündemler gibi gözüken şeylerle uyumlu bir şekilde yaşadığını kanıtlayacaktır. Başka bir ifadeyle bu süreçler çoktan belirlenmişti ve merkezlerdeki nesnelere de salt bilgi soru(n)larına indirgenemez. Bu anlamda Fas yazma eserlerinin tarihini politik bir perspektiften analiz etmek; sadece Escorial Kütüphanesi'ne, sahip olduğu Arapça koleksiyona ve o dönemlerde Arapça üzerine yapılan ilmî tartışmalara ışık tutmakla kalmaz aynı zamanda güç tekelleşmesi ve egemenlik iddialarının bir parçası olarak suçlanmalarını hesaba katarak Moriskoların İspanya'dan çıkarılması ve kültürlerinin yok edilmesi konusundaki kavrayışımızı da genişletir.¹¹

Sona doğru bu fantastik hırsızlık hikâyesini açık denizler üzerine yeniden inşa ederek başlıyor, akabinde de kitapların -Fas'tan başlayıp Lizbon, Cadiz, Madrid ve nihayet Escorial'de sona eren- uzamsal yörüngesi ile anlam ve potansiyel kullanımlarındaki benzer değişimleri takip ediyorum. İspanya'da söz konusu yazma eserleri ilk inceleyenler, Fas'a ait eşyaların bir envanterini hazırlayan ve onlara kıymet biçen donanma memurlarıydı. Yazma eserler daha sonra bir mahkeme tercümanına teslim edildi, ardından da Escorial Kütüphanesi'ne gönderildi. Yazma eserlerin kendilerini Escorial'de bulması anlamlarının sabit olduğu ya da oradaki ikametlerinin garanti altına alındığı anlamına gelmiyor. Doğrusu, âlimler ve kütüphaneciler bahsi geçen koleksiyonu inceleyip Escorial'e gönderilmesini tasarlarken yazma eserlerin yakın geleceği, Devlet Danışmanları arasında bunların uygun kullanımına ilişkin cereyan eden tartışmalara da yansıtıldığı üzere şüpheli kaldı.¹² İddia ediyorum ki Fas'a ait kütüphanenin tarihinin yeniden inşası, on yedinci asır -hem Altın Çağ hem Engizisyon çağı- İspanya'sında bile epistemolojinin tek başına Arapça metinlerin kaderini tayin etmediğini, çok değilse de hukuk ve politikaların da önemli olduğunu düşündürüyor. Akdeniz'in politik tarihini ve Fas,

11 Bu, hariç tutmaktan ziyade Feros'un Müslümanların İspanya'dan çıkarılması ya da bu çıkarılma sürecini, İspanya'nın Katolik homojenizasyonunun bir parçası olarak itham etmesine dair açıklamasına dayanıyor. Moriskolar, Arap kültürü ve İslam hakkında yapılan tartışmaların hükümdarlık, soyluluk ve kilise arasındaki güç mücadelelerine nasıl aracılık ettiğine dair bir örnek için bkz. Luis F. Bernabé Pons, *Los Moriscos, conflicto, expulsión y diáspora*, Madrid 2009, 46-48.

12 Bu makale, yazma eserlerin nakli ile onlar üzerine 1612 ila 1615 yılları arasında sürüp giden müzakerelerin izini sürmektedir. Fas Sultanı'nın yazma eserleri geri almaya yönelik sonraki girişimleri için bkz. Ahmed-Chouqui, *Historie des bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992, 150-154. Koleksiyonun yarıya yakınına yakıp yok eden 1671 yangını için bkz. Gregorio de Andrés, *La real biblioteca de el Escorial*, Madrid 1970, 39-40. Bir görgü tanığının tanıklığı için bkz. Gregorio de Andrés, "Relación historial del incendio y reconstrucción del monasterio de el Escorial (1671-1677), por el padre Juan de Toledo", *Hispania sacra*, 29, 1976, 77-178.

İspanya ve diğer Avrupalı güçler arasındaki ilişkileri yalnızca, bilgelik ve Doğu ilmi tarihiyle ilişkilendirerek yazma eser koleksiyonunun tarihini ve erken modern dönem İspanya'sında Arapçaya yönelik tutumlardaki karmaşıklığı anlayabiliriz.

Açık Denizde

22 Haziran 1612'de, konsolosluktan dönme Fransız korsan Jehan Philippe de Castelane Faslı Sultan Muley Zidan'ın kütüphanesini çaldı. Bir ay öncesinde Zidan, yerel bir mutasavvıf önder tarafından Marakeş'te mağlup edilince güneydeki Agadir'e giderek kuvvetlerini yeniden organize etmeye karar verdi.¹³ Zidan, esirleri fidye karşılığında kurtarması için XIII. Louis tarafından Fas'a gönderilen bir Fransız tüccar olan Castelane'ı sandıklara koyulmuş kendi ev eşyalarını 3000 escudo karşılığında Safi'den Agadir'e taşıması için görevlendirdi. Castelane 16 Haziran'da Agadir'e ulaştı fakat altı gün sonra, Faslıların, kendisine yapılması gereken ödemeyi ağırdan aldıklarını ve belki de hiçbir zaman ödeme yapmaya niyetli olmadıklarını anlayınca demir alarak elindeki eşyaları Provence valisine satacağı Marseille'ya ulaşmak gayesiyle kuzeye doğru hareket etti. 5 Temmuz'da Mehdy yakınlarında (burası aynı zamanda La Mamora ya da San Miguel de Ultramar olarak da bilinir) Castelane'ın gemisi, açık deniz donanması amirali Luis Fajardo'ya ait dört İspanyol kalyonu tarafından yolu kesilerek durduruldu. İspanyollar Castelane'ı mürettebatıyla birlikte derdest edip o zamanlar İspanyol İmparatorluğu'nun parçası olan Lizbon'a götürdüler.¹⁴ Fransızlar, İmparatorluk'un en yüksek askeri adli yargılama makamı olan Savaş Konseyi'nde hüküm giyerek resmen korsan ilan edilirlerken gemiyle taşıdıkları eşyalara el koymanın da meşru bir ganimet (*de buena presa*) olduğu yönünde karara varıldı.¹⁵ O tarihte İspanya ve Fransa arasındaki ilişkiler meselesine daha sonra döneceğim; fakat şimdilik Castelane'ı ve Lizbon'da alıkonulan mürettebatını bir kenara bırakıp geminin Cadiz'e götürülen yükünün peşine düşüyoruz.

13 Mohammed Ibn Azuz, "La Biblioteca de Muley Zaidan en el Escorial", *Cuadernos de la biblioteca Española de Tetuán* 17-18, 1978, 117-153, esp. 124-127.

14 Açık denizde el konulan tek yazma koleksiyonu Zidan'ın kütüphanesi değildir, üstelik onun hikayesi bir bakıma sıradandır. Gasp ve savaş geçmişte olduğu gibi halihazırda da kitaplara sahip olmanın ve yeni kütüphaneler kurmanın yollarından birisidir. Aynı dönemde, beş yüz adet yazma esere sahip bir Yahudi kütüphanesi korsanlar tarafından gasp edilerek, sonradan fidye verilme suretiyle kurtarılacağı Malta'ya götürüldü, bkz. Menachem Weinstein, *Kehilat Algir vahachamea bame'ot ha-16 ve ha-17*; Bar Ilan, Yearbook, 14-15, 1977, 18-20. 1648'de Marquis of Niza'nın yaklaşık bin altı yüz ciltlik kütüphanesini Lizbon'a taşıyan İngiliz gemisi İspanyollar tarafından ele geçirildi, bkz. Freitas Carvalho, "¿El club de los señores de las bibliotecas muertas?", 168. Erken modern dönemde Arapça yazma eser hırsızlıklarına genel bir bakış için bkz. Robert Jones, "Piracy, Wars and the Acquisition of Arabic Manuscripts in Renaissance Europe", *Manuscripts of the Middle East*, 2, 1987, 96-109; Andrew Pettegree, *The Book in the Renaissance*, New Haven and London 2010, 328-330. Yakın zamandaki bir örnek için bkz. Gish Amir, "Ownerless Objects: The Story of the Books Palestinians Left Behind in 1948", *Jerusalem Quarterly*, 22, 2008, 7-20.

15 Detaylı bir kurgu için bkz. Henry de Castries, "Autour d'une bibliothèque marocaine", *Journal des Débats*, (20.10.1907), 3; Braulio Justel Calabozo, *La Real Biblioteca de El Escorial y sus manuscritos árabes: sinopsis histórico-descriptiva*, Madrid 1978, 171-172.

Ev Eşyalarının Envanteri

Luis Fajardo, Cadiz’de gemideki yüke paha biçmeye ve ev eşyalarının bir envanterini hazırlamaya başladı. Fajardo’nun hem yakalayıp ele geçirmekle hem de eşyaların ilk envanterini ortaya çıkarmakla sorumlu olması, bir yandan önemli bir Arapça yazma eser koleksiyonunun teşekkülü ile öte yandan Arapçanın ve Moriskoların İspanya’dan sökülüp atılması süreci arasındaki ilişkinin nasıl yalnızca tesadüfi bir eşzamanlılıkla açıklanamayacağını gözler önüne serer. Bu süreçler sadece senkronize edilmiş değillerdir; aynı temsilciler her ikisini de icra ettiler. Fajardo paradigmatic örnektir. Açık denizdeki donanmanın amirali sıfatıyla eşyaların ele geçirilmesinden sorumluydu. Ancak aynı dönemde, Valencia ve Murcia’daki Moriskoların bu topraklardan çıkarılarak Kuzey Afrika’ya taşınmalarından da mesuldü.¹⁶ Politikalar ile Fajardo gibi figürler arasındaki bağlantılar, Akdeniz siyasi tarihinin erken modern dönem İspanya’da Doğu bilimi ve dil politikalarının tarihine daha etkin bir biçimde dâhil edilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Her halükârda Fajardo 31 Temmuz’da, Zidan’a ait olan 120 sandığın envanter sayımını tamamladı. Neyse ki Savaş Konsül’üne ait kâğıt tomarları arasında tarih araştırmacıları için hayatta kalmayı başarabilmiş bu envanter, sandıklarda yer alan her şeyin özenli ve detaylı bir raporudur: Giyim eşyalarından (çoraplar, gömlekler vb.) farklı kumaş türlerine (canfes, kadife, ipek vb.), pahalı kallavi ayna ve usturlaplar ile inci ve gri kehribarlardan binlerce kitaba kadar pek çok eşya! Fajardo’nun belirttiğine göre ele geçirdiği 120 sandığın 73’ünde kitap vardı. Ancak sandıklardaki kitapların kesin sayısını vermiyor. Sonraki raporlar bu kütüphanenin 3970 ila 3980 civarında yazma eseri ihtiva ettiğini bildirmektedir. Muhtemelen bu sayı, bugüne kıyasla büyük bir araştırma üniversitesinin kütüphanesine denk düşer; diğer bir deyişle milyonlarca kitaplık bir koleksiyon. Fakat Fajardo önünde, maddi nesne yığınından başka bir şey görmüyordu. Onun nazarında kitaplar ve usturlaplar ile değerli giysiler arasında bir fark yoktu. Bu yüzden kitapların başlıklarını belirtmemiş ya da muhtevalarından hiçbir şekilde söz etmemiştir. Hal böyleyken, hazırladığı envanter son derece ayrıntılıdır. Açtığı ilk sandıklardan birisinin muhtevasını nasıl tasvir ettiğine bir bakın: "Bazısı ipek kılıflı yedi adet ciltlenmiş Arapça kitap. Bir diğer kitap dana derisiyle ciltlenmişti ve altın tezhipli Arapça harflerle süslüydü. Bu, sedef kaplama canfesle sarılmıştı ve onun üzerinde de gölgelenmiş tonda çiçek ve altın işlemeli bir başka koyu kırmızı canfes bulunmaktaydı."¹⁷

Envanterdeki bazı kitaplar başlı başına ve ayrıntılı bir tasvirle ele alınmışken diğerleri teferruatına bakılmaksızın küçük gruplar içerisinde bir araya getirilmiştir. Hatta hususi bir tasvire hak kazananlar bile Fajardo için maddi nesnelere olmaktan öte bir anlam ifade etmediği gibi asla bilgi kaynağı olma vasfını da haiz değillerdi. Bu tavsif ve tanımlama, müelliflerin yazdıklarına dair bir kanaat ve mütalaaya istinad etmek yerine bilakis kitaplara şekilsel özelliklerini veren malzemelerden ve onların sanatsal işçilik gerektiren yönlerinden hareketle yapılmıştır. Bir amiral bu türden ayrıntılı bir rapor sunduğunda; mücellid, müzehhib ya da

16 Henry Lapeyre, *Geografía de la España morisca*, Valencia 1986, 63-68, 158-170, 204-208.

17 AGS, *Guerra Antigua*, Leg. 776, 31.7.1612.

mütebbahir bir bilgin hakkındaki tarif ve tanımlamasının ne denli muğlak ve güç anlaşılır bir şey olacağını düşünün!

Bununla beraber Fajardo'nun tasvirdeki titizliği ve kitapların fiziki malzemesine (ipek, altın, koyu kırmızı vs.) ilişkin hassas ve açık tavrı, onun bir hazine bulmuş olduğuna inandığı izlenimi yaratması yönüyle yanıltıcı olabilir. Bilakis, ona ait mektupların da gösterdiği üzere, bulduğu şeyler Fajardo'yu büsbütün hayal kırıklığına uğratmıştır. O, sandıklardaki mücevherat, altın ve inci kabîlinden asıl değerli eşyaların ya Fransız denizciler ya da Castelane'nin gemisine el koyan İspanyollar tarafından çalındığına emindi. Fajardo'nun bu yöndeki beklentileri gerçek dışı da addedilemez; zira aynı yıl içerisinde İspanya, Tanca'da Zidan'ın kardeşi Muley el-Şeyh'in mirasına el koydu, hatta Kuzey Afrika ve İspanya'da yayılan söylentilere göre el-Şeyh nakit olarak bir buçuk milyondan fazla duka ile yarım milyon kıymetinde değerli taşta sahipti.¹⁸ Fajardo'nun uğradığı sukûtu hayal ile altın ve değerli taşlar hakkında bilgi edinmek maksadıyla, cezaya çarptırılan Fransız gemicilerin izini sürme kararını bu doğrultuda yorumlamamız gerekir.¹⁹ Elde edilen sonuçlar belirsizdir ve Fajardo umduğu şeyi bulamadı. Örneğin 5 Ağustos'ta III. Felipe'ye gönderdiği bir mektupta "Değerli bir şey vardıysa onu İspanyol denizciler çaldı" diye yazmıştı.²⁰ Bir hafta sonra, hala ev eşyasının bulunduğu sandıkların içeriği yüzünden hayal kırıklığına uğramış bir halde, ele geçirilen eşyaların "Başlangıçta söz verdikleri şeylerden tamamen farklı" olduğunu yazmıştı.²¹ Öyleyse gelinen noktada, yazma eserler kariyerlerinin en dip seviyesindeydiler. Sadece maddilikleri üzerine temellenen kimlikleri değil, aynı zamanda maddi nesnelere olarak da son derece kıymetsiz şeylerden addedildiler.

Fajardo, yazma eserlerin Arapça olduğuna dair asla yorum yapmaz. Bunun, onun eserleri hayal kırıklığına uğrattığı olarak değerlendirmesini nasıl etkilediğini (ya da etkileyip etkilemediğini) bilmek ilginç olurdu. Moriskoları İspanya topraklarından atmakla alakası olduğu için Fajardo, Arapça kitapların o dönemlerde nasıl yasaklanıp toplatıldığını biliyor olmalıydı. Diğer taraftan -Granada Krallığı'nın yöneticisi- ikinci Marquis de Los Vélez'in ikinci oğlu olarak, XVII. asrın sonlarında Granada şehrinde, hatta şehrin sınırlarının da ötesinde hızla yayılan Lead Books çılgınlığından da haberdar olmalıydı. Arapça mütehassıslarını araştırmak bu çılgınlığa imkân sağlarken, kaçınılmaz olarak Arapça yazma eser ilgisi bunu yeniden canlandırdı.²² Gelinen noktada sebep -basit düzeyde dil bilgisi eksikliği önemli bir rol oynamış olmalıdır- her ne olursa olsun yazma eserler, maddi şeyler olarak kalmaya devam etti ve bu itibarla pek kıymeti haiz şeyler değillerdi.

18 Tomas García Figueras and Carlos Rodríguez Joulia Saint-Cyr, *Larache: Datos para su historia en el siglo XVII*, Madrid 1973, 125-127.

19 AGS, *Guerra Antigua*, Leg. 776, 1.8.1612.

20 AGS, *Guerra Antigua*, Leg. 776, 5.8.1612.

21 AGS, *Guerra Antigua*, Leg. 776, 12.8.1612.

22 Lead Books meselesi hakkında bilgi için bkz. M. Marrios Aguilera and M. García-Arenal, eds., *Los Plomos del Sacromonte. Invención y tesoro*, Valencia 2006; A.K. Harris, *From Muslim to Christian Granada: Inventing a City's Past in Early Modern Spain*, Baltimore 2007; David Coleman, *Creating Christian Granada: Society and Religious Culture in an Old-World Frontier City 1492-1600*, Ithaca, New York 2003, 188-202.

Tehlikeli Kitaplar, Faydalı Bilgi

Ancak çok geçmeden, kitaplar muhtevalarına istinaden yeniden şahsi bir kimlik kazanma sürecine girdi. 1612 yılının Ağustos ve Kasım ayları arasındaki bir tarihte III. Felipe'nin emriyle kütüphane Madrid'e taşınarak Yerel Mahkeme'nin belki de en nüfuzlu üyesi olan Juan de Idiáquez'in evine konuldu. Geri kalan ev eşyaları ise Lizbon'a götürüldü. Kitaplar mahkeme görevlilerinin ciddi anlamda merakını celp etmiş olmalıdır ki kimileri bu eşsiz ganimetlere şöyle bir göz atmak için sıraya girmişti.²³ Idiáquez'in yeğeni ve kraliyetin Arapça, Türkçe ve Farsça mütercimi Francisco Gurmendi kitapları incelemek ve muhtevalarını belirlemekle görevlendirildi.²⁴ Bir yıldan daha fazla bir süre sonra, 1613'te, Gurmendi kitaplar hakkındaki tespitlerini rapor etti. Rapora göre kütüphane şu şekildedir:

*Dört bin kitap bulunuyordu. Bunların yirmi ya da otuz kadarı hariç büyük bir kısmı isimsizdi ve beş yüzden fazlası ciltsizdi. Nitekim onları alanlarına ve konularına göre ayırıp düzenlemek için çok zaman harcadı. İki bin cilt ve daha fazlasının Kur'an tefsiri, diğerlerinin işe yaramaz birkaç kitap, beşerî ilimlere dair muhtelif konularda bin kitap ve geri kalan kısmın felsefe ve matematiğe dair kitaplar ile diğer bazılarının tıp kitabı olduğunu tespit etti.*²⁵

Günümüze ulaşan belgelerde Gurmendi'nin ne tür talimatlar aldığı, Kur'an nüshaları ile dinî metinleri tespit ederek onları diğer kitaplardan ayırmasının kendisinden talep edilip edilmediği belirtilmemektedir. Gurmendi kuşkusuz bu düzenlemeyi yapması için kendisine başvuru olan ilk kişi değildi. Fas kitap koleksiyonunun ele geçirilmesinden yaklaşık bir asır önce, 1501 yılında Granada'da, Francisco Jimenez de Cisneros şehirdeki bütün Kur'an'lara el konularak bunların yakılmasını emretmişti; ancak sadece Arap tıbbına dair bilimsel eserleri, iki yıl önce kendisinin kurmuş olduğu Alcalá de Henares Üniversitesi'ne gönderdi.²⁶ Böyle bir talimat yahut erken dönem modern İspanya'da Arapça kitaplar ele alınırken böyle bir kural var mıydı sorusu bir tarafa sonraki belgeler, söz konusu yazma eserlere aynı yolla, çoğu zaman da basitleştirilmiş bir tasnifle yaklaşmakta ve koleksiyonu Kur'an'lar ve diğerleri şeklinde iki temel grupta ele almaktadır. Gurmendi, raporda kitapların yersiz yurtsuz kaldığına işaret ederek bunların

23 Saray Kronikçisi Gil Gonzales Dávila, kitapların ele geçirilmesini *Historia de la vida y hechos del ínclito Monarca, amado y santo, D. Felipe Tercero*'sunda naklederken okuyucularına yazma eserleri kendi gözleriyle Idiáquez'de gördüğünü bildirmektedir, bkz. Gil Gonzales Dávila, *Historia de la vida y hechos del ínclito Monarca, amado y santo, D. Felipe Tercero*, Vol. III, Madrid 1771, 161.

24 Grace Magnier, Gurmendi'nin sadece 1615'te selefi Morisco Alonso del Castillo'nun ölümü üzerine kraliyet mütercimi olarak atandığını iddia ediyor, bkz. Grace Magnier, "Pedro de Valencia, Francisco de Gurmendi and the Plomos de Granada", *Al-Qantara*, XXIV, 2003, 412. Fakat Gurmendi; kralın, kendisinden "Arapça, Türkçe ve Farsça yazılı ve sözlü tercüme konusunda benim için çalışan hizmetçim" olarak söz ettiği o yıla ait bir kraliyet beratının (*cédula*) gösterdiği üzere, 1614'te zaten bir mahkemenin Doğu dilleri mütercimi olarak hizmet vermekteydi, bkz. José Quevedo, *Historia del real monasterio de San Lorenzo llamado comúnmente del Escorial*, Madrid 1854, 105-106.

25 AGS, *Estado*, Leg. 2644, 1613 printed in Pérez Pastor, *Bibliografía Madrileña II, 1601-1620*, Madrid 1906, 333-334.

26 Juan de Vallejo, *Memorial de la vida de fray Francisco Jiménez de Cisneros*, Madrid 1913, 35.

Escorial (Royal Library of San Lorenzo)'e gönderilmesi tavsiyesinde bulundu.²⁷ Son olarak birkaç kitap seçmek, ayrıca kendi çalışmalarında kullanmak ve diğer bazı ciltleri İspanyolcaya tercüme etmek maksadıyla bazı sözlükleri almak için izin talep etti ve bu izni aldı.

Aynı yıl ya da 1614 yılının başlarında, Gurmendi'nin raporundan haberdar olan Escorial'in müdürü Juan de Peralta benzer bir öneride bulundu. Peralta, Gurmendi'nin kitapları tasnif ettiği benzer prensibe bir göndermeyle, yasaklı kitaplar olarak adlandırılan Kur'an ve Kur'an tefsirlerinin manastırda yer alan kraliyet kütüphanesine konulmasının iyi olacağını öne sürdü. Onun tavsiyeleri, özelde Arapçanın kullanımına dair karmaşık bir yasaklar ekonomisi ve genelde de erken modern İspanya'da farklı dillerdeki çalışmaların okunması ışığında incelenmeye değer. Ben yazıyı, İspanyol Moriskolara dayatılan Arapça kullanımına dair bazı kısıtlamaları listeleyerek açtım. On altıncı asrın ilk çeyreğinde dinden dönmeye zorlanan Moriskolar kültürel gelenek ve pratiklerinin çoğunu korudular ve Hıristiyanlaştırılmalarına rağmen asimile edilemez olarak algılandılar. Arapça üzerindeki kısıtlamalar, Moriskoların görünürdeki ısrarcı İslam inancını kökünden söküp atmak ve onların Hıristiyanlaştırılması sürecini tamamlamak anlamına geliyordu. Bununla birlikte koordineli olarak Arapça eserlerin, hatta İbranice, Latince ve Roman dilleri ve benzeri dillerdeki çalışmaların okunmasına dair kısıtlamalar tüm İspanyol halkına ve kurumlara zorla kabul ettirilmişti. Örneğin 1559'da *Index of Valdés*; Arapça, Latince veya herhangi bir yerel dilde yazılmış İslam dinine ait kitapların yasaklandığını ilan etti.²⁸ Moriskolara yönelik Arapça üzerindeki kısıtlamalar ile eskiden beri Hıristiyan olanlara uygulanan bir kısım ambargolar arasındaki benzerliklere rağmen, farklı iki gruba uygulanan bu yaptırımların farklı amaçlara hizmet ettiğinin ayırdına varmak önem arz eder. Esas itibarıyla Protestan Devrimi'ne karşı bir cevap olarak geliştirilen bu indeksler, Zidan'ın yazma eserleri ve Escorial meselesiyle ilintilidir. Bahsi geçen kütüphane ve akıbeti ile Gurmendi ve Peralta'nın kitapları iki gruba ayırması etrafında şekillenen bu alışveriş, bu indeksler tarafından uygulanan linguistik kısıtlamaları karmaşık hale getirmektedir. Peralta'nın, kralın yasaklı kitapların Escorial'de muhafaza edilmesi emrine temas etmesi, mevcut yasaklardan nasıl taviz verildiğini ve kraliyet kütüphanesinin resmi olarak var olmayan imtiyazlardan nasıl yararlandığını üstü kapalı ifade etmektedir.

Hatta Peralta daha da ileri gitti ve kitapların geri kalanının da kraliyet kütüphanesine gönderilmesini ve kütüphane koleksiyonuna katılmasını talep etti; zira bu yolla kraliyet kütüphanesi büyük bir lütf bahşetmiş olacaktı!²⁹ Nitekim Escorial müdürünün kütüphane koleksiyonunu Arapça yazma eserlerle zenginleştirmeye çalışması şaşırtıcı değildir. Arapça ve İslam arasındaki büyüyen işbirliğine rağmen, Escorial'in kuruluşundan (1563-84) bu yana kütüphanenin ilk yıllarına tanıklık eden kişiler her dilden yazma eserler ve kitapların sürekli

27 AGS, *Estado*, Leg. 2644, 1613.

28 Antonio Sierra Corella, *La censura en España. Índices y catálogos de libros prohibidos*, Madrid 1947, 232.

29 AGS, *Estado*, Leg. 2644.

izini sürüp onları adeta avlamanın peşindeydi.³⁰ Ünlü İbranice uzmanı ve 1584 yılına kadar Escorial'in baş kütüphane memuru olan Benito Arias Montano, kraliyet kütüphanesinin ne tür Arapça yazma eserlere sahip olduğunu ve kütüphaneye ne tür kitaplar satın alınması gerektiğini Roma'daki kitapların mübayaasına ilişkin yazdığı bir raporda anlatmıştı.³¹ "Kütüphane çok sayıda Arapça kitap ihtiva ediyor, ancak neredeyse yarısı tıp ve astroloji ile ilgili, küçük bir kısmı da matematik üzerine. Bununla birlikte yeterli sayıda dinî metin ve dinî öğretilere dair neşriyat da bulunmamakta. Ayrıca kütüphanede bu dilin sahip olduğu zenginlik ve zarafeti simgeleyen şiir ve tarih kitapları da yeterli ölçüde mevcut değil. Kütüphane felsefeye dair kitaplardan da yoksun."³²

Arias Montano sonraları Kur'an'lar da dâhil her türden metinle yakından ilgiliydi ve doğrusu bu yıllarda Arapça koleksiyon, devamlı surette alınan tek tek kitaplarla ve bir bütün olarak satın alınan kütüphaneler yoluyla büyüdü. Örneğin 1570'te kraliyet tarihçisi Juan Páez de Castro öldüğünde onun kütüphanesinden altmışaltısı hariç tamamı Arapça el yazmalarından oluşan 320 adet eser Escorial'e gönderildi. Sonraki yıllarda benzer şart ve koşullar neticesinde onlarca belki de yüzlerce Arapça yazma eserin yolu Escorial'le keşişti.³³ Yazma eser satın almak ve kütüphane talan etmek Arapça el yazmaları temin etmenin tek yolu değildi. Peralta'nın Escorial'de muhafaza edilmesi uygun görülen tüm yasaklı kitaplar noktasında bir kraliyet fermanından söz ettiğini gördük. Engizisyon binlerce yazma eseri kraliyet kütüphanesine gönderseydi bu emre göre mi hareket etmiş olacaktı! Nitekim Engizisyon el koyduğu yazma

30 Escorial'in erken tarihi için bkz. Guillermo Antolín y Pajares, *La Real Biblioteca de El Escorial. Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia*, Escorial 1921. Bir kraliyet kütüphanesine on altıncı asır âlimleri tarafından tasarlanan çeşitli programlar için bkz. François Géral, *Figures de la bibliothèque dans l'imaginaire espagnol du Siècle d'Or*, Paris 1999, 81-136. Arapçanın İslam'la münasebeti hakkında bilgi için bkz. García-Arenal, "The Religious Identity of the Arabic Language and the Affair of the Lead Books of the Sacromonte of Granada."

31 Arias Montano, bir yandan Arapça yazma eserleri yasaklama öte yandan bunları satın alma, toplayıp biriktirme ve üzerinde inceleme yapma arasındaki gerilimi özetleyen bir başka şahsiyettir. Kendisi Avrupa'nın önemli basım merkezlerine kitap satın almaları için temsilciler gönderdiği halde, Engizisyon için çeşitli yasaklı kitap indeksleri oluşturma sürecine de iştirak etti, bkz. Concha Varela Orol ve Martín González Fernández, *Heterodoxos e malditos. Lecturas prohibidas na Universidade de Santiago*, Santiago de Compostela 2002, 322-323. Aslına bakılırsa Arias Montano, Ulusal Tarih Arşivi (*National Historical Archive*)'ndeki Engizisyon bölümünde arşivlenen 1585 sonrası bir mütalaada Escorial'deki yasaklı kitapların varlığını kabul etti, ancak bunlardan bazısını kütüphanede muhafaza etmenin niçin önemli olduğunu da açıkladı, bkz. B. Rekers, *Benito Arias Montano (1527-1598)*, Leiden 1972, 162'nin içinde "Memorial de los libros vedados que se hallan en la librería de S. Lorenzo el Real". Arias Montano ve Escorial'deki Arapça yazma eserler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Braulio Justel Calabozo, "Arias Montano y los manuscritos árabes de El Escorial", *Anales de la Universidad de Cádiz*, 7-8, no.2, 1990-1, 303-310.

32 Roma'dan San Lorenzo için getirilen kitaplar hakkında Arias Montano'nun yazdıkları için bkz. Rekers, *Benito Arias Montano*, 158.

33 Diego de Hurtado de Mendoza 1575'te öldüğünde az sayıda Arapça yazma esere sahip kütüphanesi de kraliyet kütüphanesine dâhil edildi. Benzer şekilde Arias Montano'nun yirmi sekiz adet Arapça yazma eseri içeren kendi kütüphanesi de 1599'da kraliyet koleksiyonunun bir parçası oldu. Tek esaslı kazanımlar bunlardır ve şüphesiz diğer yazma eserler kraliyet kütüphanesine daha az sayılarda dâhil oldu. Bu ve diğer Arapça yazma eser devirleri ve katılımları için bkz. Antolín y Pajares, *La Real Biblioteca de El Escorial*, 36 ve 48; Nemesio Morata, "Un catálogo de los fondos árabes primitivos de El Escorial", *Al-Andalus*, 2, 1934, 87-94.

eserleri Escorial'e göndermedi ve sık yaptıkları üzere onları ya yaktılar ya da çürümeye mahkûm ettikleri Engizisyon zindanlarına yığdılar.³⁴ Belki de bu yüzden Escorial'in kurumsallaştığı yıllarda daha önceden Granada Engizisyon Mahkemesi'nce el konulan Moriskolara ait yazma eserleri elde etmek için birkaç teşebbüste bulunulmuştu. Yine Cordoba Katedrali'nde işe yarar Arapça yazma eserlerin mevcut olup olmadığını görmek için bazı girişimlerde bulunulmuştu.³⁵ Bu yazma eser avının sonuçları, söz konusu Fas yazma eserlerinin Escorial'e taşınmasından önce hazırlanan Arap koleksiyonunun çeşitli kataloglarına, özellikle de 1597'de Diego de Urrea'nın hazırlamış olduğu 449 başlığı içeren kataloğa yansımıştı.³⁶

Yazma eser arama işiyle meşgul olan uzman araştırmacılar ve Arabistler, o zamanlar Avrupa'da kullanılan tanıdık bir temayı, yani Arap dilinin amaca hizmet etmesi temasını vurgulayarak Arapça yazma eserlerin toplanma ve mülkiyete geçirilme hususunu gerekçelendirdiler. Leiden'in ünlü Doğu dilleri âlimi Thomas Erpenius, "Arap Dilinin Değeri Üzerine" (*On the Value of the Arabic Language*) adlı bir konuşmasında Arapçanın geniş çalışma alanına dair dört geçerli neden sıraladı. Arapça bilmenin; hukuk, matematik, tıp, coğrafya ve şiirde çalışma yapmanın anahtarı olduğunu; İbranice ve ayrıca Aramice, Süryanice, Haham İbranicesi (*Rabbinical Hebrew*), Etiyopyaca hatta Türkçe ve Farsça çalışmaları için dahi çok önemli olduğunu; dil bilmenin Doğu ile ticaret yapmayı kolaylaştırdığını ve son olarak Arapçanın Hristiyanlaştırmada istifade edilecek bir araç olduğunu ifade etti.³⁷ İspanya'daki Arapça tedkiklerin övülmesi dil açısından belirli zorluklar yarattı ve Arapça konuşanlar 1614'te vuku bulan Morisko temizliğine kadar İspanyol hayatının parçasıydılar. Ancak İspanyol Doğu dilleri âlimleri ve sair zevât aynı temayı kullandılar.³⁸ Örneğin birden fazla Index hazırlamak için kolları sıvayan Arias Montano Arapçanın, bilimsel çalışmaların büyük bir kısmına ulaşmak için olanak sağladığını kanıtlamaya gayret etti, ayrıca Orta Doğu Hristiyanları ile iletişimi kolaylaştıracağını da ifadelerine ekledi.³⁹ Benzer şekilde Gurmendi, Zidan'ın yazma eserlerinin bazısını muhafaza etme yönündeki talebini, çalışmalarının değerini artıracaklarını öne sürerek gerekçelendirdi.⁴⁰

34 Labarta, "Inventario de los documentos árabes," 124-125. Ancak bu kitaplardan bazıları Engizisyon'la çalışan ya da Lead Books (Libros de Plomo) meselesiyle meşgul olan Arabistlerin kütüphanelerine dâhil oldu, bkz. García-Arenal and Rodríguez Mediano, "Los libros de los moriscos y los eruditos orientales", 615-625.

35 Morata, "Un catálogo de los fondos árabes primitivos de El Escorial", 91-93.

36 Katalog yukarıda adı geçen aynı eserde neşredildi. Morato Aga ya da Diego Urrea, gençliğinde Müslüman korsanlar tarafından esir alınan bir İtalyan'dır. Cezayir'in kuzeybatısındaki Tilimsan'da medrese eğitimi aldı ve Cezayir, Trablus, Tunus ve İstanbul'da bir Osmanlı kâtibî olarak görev yaptı. Hristiyanlar tarafından 1589'da ele geçirilen Morato Aga tekrar Hristiyanlığa döndürüldü ve Diego de Urrea adını aldı. Alcalá Üniversitesi'nde Arapça profesörü oldu ve Los Plomos tercümesiyle iştiğal etti. Urrea, Lemos Dükü genel valiliğe atandığı tarihlerde Napoli'ye gitti, bkz. Fernando Rodríguez Mediano, "Diego de Urrea en Italia," *Al-Qantara*, XXV, 2004, 183-201 ve aynı yazar, "Fragmentos de orientalismo español del siglo XVII."

37 Robert Jones, "Thomas Erpenius (1584-1624) on the Value of the Arabic Language" *Manuscripts of the Middle East*, I, 1986, 15-25'in içinde Thomas Erpenius, "On the Value of the Arabic Language". Son iki gerekçe ve Erpenius'un söylevinin bu bölümüne dair bir müzakere için bkz. Peter T. Van Rooden, *Theology, Biblical Scholarship and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century*, Leiden 1989, 59-60.

38 Rodríguez Mediano, "Fragmentos de orientalismo Español del s.XVII", 245-246.

39 Rekers, *Benito Arias Montano*, 158.

40 García-Arenal ve Rodríguez Mediano, "Los libros de los moriscos y los eruditos orientales", 637-638.

Fayda teması, sonradan Engizisyon İspanya'sında Arapça yazma eserler koleksiyonunun mevcudiyetini gerekçelendirilmek için kullanıldı ve dolayısıyla da Arapça yazma eserlerin kraliyet kütüphanesine dâhil edilme hâdisesi şaşırtıcı değildir. Doğrusu Zidan'ın yazma eserleri, Escorial'in tekâmül sürecinde ihtiyaç duyduğu şeyleri -Arias Montano'nun yukarıda alıntılanan ifadelerinde de geçtiği üzere- karşılıyor gözükmektedir.

Ancak fayda teması, tek başına, erken modern dönem İspanya'sında Arapça yazma eserlerin toplanmasına ve bunlara sahip olunmasına imkân tanımak için yeterli değildir. Şu hal, Engizisyon'dan hususi bir izne gereksinim duyuyordu. Bu türden izinler, en azından yasaklı indekslerdeki Arapça olmayan kitaplara nazaran, olağandışı değildi.⁴¹ Arias Montano'nun Engizisyon'la olan özel ve benzersiz bağlantıları ile onun 1570-1571'de Index'te yazarlık yapması hadisesi böyle bir izin meselesini kolaylaştırdığı gibi Arapça yazma eserler dâhil bu gibi yasaklı kitapların yok edilmesi yükümlülüğünden muaf tutulmaya dahi imkân tanıdı. Bu müsaade zamansal açıdan sınırlıydı, fakat tekrar yenilenmesi talep edilebilirdi. Bu yüzden 1612'de baş kütüphane memuru Lucas Alaejos söz konusu iznin uzatılmasına dair Engizisyon'la uzun soluklu görüşmeler gerçekleştirdi. Kütüphanenin, engizitörlerin nezdindeki tartışmalı pozisyonunu gözler önüne seren müzakereler başarılıydı ve belirli sınırlandırmalarla verilen müsaade/ruhsat sonunda kabul edildi. Yasaklı kitapları toplama ve okuma izninin yeniden sınırlandırıldığı 1641 yılına kadar Escorial'deki kütüphane, Engizisyon tarafından verilen bu imtiyazdan yararlanmayı sürdürdü.⁴² Bizim olgumuzun sıra dışı olan yönü, Peralta'nın kütüphanenin geri kalan koleksiyonunun muaf olduğu sınıflandırmacı bir mantık uygulayarak Kur'an'ı diğer kitaplardan ayrı tutma konusundaki ısrarıydı. Juan de Idiáquez, Gurmendi ve Peralta'nın raporlarından hareketle konu hakkındaki tavsiyelerini 6 Mart 1614'te krala arz etti.⁴³ Kral bunları kabul etti ve iki ay sonra kitapların Escorial'e nakledilmesini emreden bir kraliyet fermanı yayınladı.⁴⁴ Kral, Peralta'nın yasaklı kitapların Escorial'de saklanması gerektiğini ifade eden bir emre yaptığı referansı yineledi ve onun, geri kalan kitapların da kraliyet kütüphanesine nakledilmesi gerektiği yönündeki talebine muvafakat gösterdi. III. Felipe tıpkı Gurmendi, Peralta ve Idiáquez gibi kitaplara iki farklı blok gözüyle bakıyordu. Böyle yaparak yazma eserlerin değerli, fakat tümünden işe yaramaz malzemen imal edilmiş nesnelere aynı anda faydalı ve tehlikeli bilgi depolarına dönüşmesine iştirak ettiler. Ancak sahada olan tek şey bu sınıflandırıcı mantık değildi. Kral, Peralta'nın arzu ettiği üzere, bütün kitapların nakledilip Escorial'de muhafaza edilmesini emrederken Peralta'nın, "izinli" kitapların koleksiyonun geri kalanına dâhil edilmesi talebini geri çevirdi. Kraliyet fermanı, "[Zidan'm] izinli

41 Manning, *Volcing Dissent in Seventeenth-Century Spain*, 73-108.

42 Géral, *Figures de la bibliothèque dans l'imaginaire espagnol du Siècle d'Or*, 265-266 ve Henry Charles Lea, *A History of the Inquisition of Spain*, Vol. III, New York, 1922, 499-500.

43 AGS, *Estado*, Leg. 2644, 6.3.1614. Bu belge, *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, 7, 1877, 220b-211b'de yayınlandı.

44 III. Felipe'den Juan Peralta'ya, 6.5.1614, Jose Quevedo'nun *Historia del real monasterio de San Lorenzo* (105-106)'su içinde.

ve yasaklı kitaplarının, ben onlarla ne yapılacağını emredinceye kadar diğer kitaplardan tefrik edilmesinin gerekli" olduğunu açıkça belirtti.⁴⁵ Başka bir deyişle, kitapların iki sınıfa (Kur'an ve diğerleri şeklinde) tüm taraflarca gerekli addedilen taksimine ve Escorial'e nakledilmelerine rağmen Zidan'ın kitapları kralın geri kalan kitaplarından ayrı olarak muhafaza edildi. Peralta ve Gurmendi'nin, sözü edilen yazma eserlerin kraliyet kütüphanesinde birleşmesini sağlama yönündeki girişimleri başarısız oldu. Sultan'ın hiçbir kitabı kraliyet koleksiyonunun bir parçası olamayacaktı. Kitaplar, gelecekleri hakkında karara varılincaya kadar yalnızca geçici bir süre için, emaneten manastırda muhafaza edilecekti. Bu ayırma meselesi o denli önemliydi ki İspanya ile Fas'a ait kitaplar arasındaki olası anlaşmazlığın önüne geçmek için ne olması gerektiğine karar veren bizzat kralın kendisiydi: "Böylece [Zidan'ın] kitapları hiçbir şekilde diğer kitaplarla karışmayacaktı"; Sultan'ın koleksiyonu ayrı bir alanda, "Escorial'in çok yüce bir [salonunda]" muhafaza edilmelidir.⁴⁶

Escorial'de üç sınıflandırıcı sistem söz konusuydu. Bunlardan ilki, yasaklı olanlar da dâhil bütün kitapları bir araya getirmeye olanak sağladı ve bu, fiili bir daimi muafiyet sistemine, yani zaman-sınırlı, fakat onlarca yıl boyunca sürekli yenilenen engizisyon izinlerine dayanıyordu. İkincisi, kütüphane alanında engizisyon yasağı uyguluyor; yani Escorial'de yasaklı kitapları koleksiyonun geri kalanından izole bir biçimde depoluyor gibi görünüyordu. Nihayet üçüncüsü bir bütün olarak Fas koleksiyonu ile İspanyol koleksiyonu arasında ayırım yaptı. Son iki sınıflandırma Zidan'ın koleksiyonuna ilişkin olarak uygulanmıştır.

Takas Nesneleri Olarak Yazma Eserler

Kralın buyruğunda somutlaşan Fas ve İspanyol kitapları arasındaki ayırımın ardındaki şeyi daha iyi kavramak ve yazma eserlerin mütemadi dönüşümünü takip etmek için bir yanda Zidan ve temsilcileri, Fransız Kralı ve Hollanda Birleşik Eyaletler Parlamento'su arasında, öte yanda ise İspanya Devlet Konseyi üyeleri arasında kitaplar hakkında vuku bulan tartışmalar üzerinde ilerleyip bunları incelemeliyiz. Müzakerelerin ilk serisiyle ilgili kayıtların büyük bölümü yayınlandı. Bu nedenle, ağırlıklı olarak şimdiye dek yayınlanmamış arşiv belgelerine dayanan müteakip analizler esas itibariyle İspanyol devlet danışmanları arasındaki tartışmalara odaklanmaktadır.⁴⁷ Fajardo gibi danışmanlar için kitaplar hala bir takas nesnesiydi; fakat bu defa için bir belirsizlik söz konusuydu. Fajardo yazma eserlerin münferit olanları ile küçük gruplar halindeki biribirinden ayırırken Gurmendi, koleksiyonu kitap kitap gözden geçirdi ve kütüphanenin bölünmez bir bütünlük oluşturduğunu düşünen diğer danışmanlara karşılık Peralta'yla birlikte kitapları iki gruba göre teşkil edilmiş olarak algıladı. Yazma eserlerin

45 a.e.

46 a.e.

47 İlgili belgelerin yayınlanan koleksiyonları için bkz. Henry de Castries, ed., *Les sources inédites de l'histoire du Maroc, Première série—Dynastie Saadiene, Archive et Bibliothèques de France*, Vol. II, Paris 1909; a.g.y., *Les sources inédites de l'histoire du Maroc, Première série—Dynastie Saadiene, Archive et Bibliothèques de Pays-Bas*, Vol. II, Paris 1907.

bölünemez bir birim içerisinde katılaştırılması, kitapların algılanan değeri ve anlamındaki değişime bağlıdır. Danışmanlar için bu kitaplar hala faydalıydı; fakat Arias Montano ve Gurmendi'nin onlar hakkındaki tasavvurundan farklı olarak! Tam da şimdi kullanışlıydılar zira bunlar Sultan nezdinde sahip oldukları yüksek değer sayesinde değerli edilebilirlerdi.

Bu tartışmaları kaydeden iki müzakere metni bugüne ulaştı. İlki 17 Ekim 1614'te kralın talebine karşılık olarak yayınlandı. Kral, Portekiz Konseyi'nden bir başka konsültasyon ve günah çıkartma yetkisine sahip Kraliyet Papazı Fray Luis de Aliaga'nın bir pusulasını aldıktan sonra danışmanların görüşünü istedi. Portekiz Konseyi'nin üyelerine göre (Portekiz 1580'den 1640'a kadar İspanyol İmparatorluğu'nun bir parçasıydı) Zidan, Fas'ta vazifeli Teslisciler (*Trinitarians*)'in oynadıkları kurtarıcı role, el konulan kütüphanesi kendisine iade edilinceye kadar herhangi bir Hıristiyan esirin fidye karşılığı kurtarılmasına karşı çıkarak son verdi. Yani Zidan fiilen, elinde tuttuğu İspanyol esirleri birer rehineye dönüştürdü ve özgürlüklerini, kütüphanesini geri alma şartına tabi kıldı. Portekiz Konseyi'nin üyeleri kütüphanenin Tesliscilere verilmesini önerdiler. Bu yolla rahipler kütüphanenin Zidan'a iadesini müzakere edebileceklerdi. Ancak bunu yaparak Zidan'ın hamlesinden bir adım daha ileriye gittiler. Zidan, Tesliscilerin fidye karşılığı esir kurtarma misyonlarının devamını kütüphanenin iadesi şartına bağlarken danışmanlar, kütüphanenin çok sayıda Hıristiyan esirin serbest bırakılması karşılığında takas edilmesi taraftarıydılar. Bir başka ifadeyle Zidan'ın ultimatomundan önce fidye usulünün kontrolü altındaki işleyişe (*modus operandi*) dönmeyi istemiyorlardı. Danışmanlar bunun yerine, kütüphaneyi çok sayıda esirin özgürlüğünü satın alabilecek büyük miktarda bir para gibi kullanmayı teklif ettiler.

Kraliyet Papazı Aliaga bu duruşu, İspanyolların "kütüphaneyi iade konusunda herhangi bir tereddüt duymamaları gerektiğini" söyleyerek destekledi.⁴⁸ Devlet Konseyi ile Engizisyon'un üyesi, aynı zamanda da bir Dominikan olan Aliaga'nın bu kanaati, Baş Engizitörlük makamı için önde gelen bir aday (gerçekten de 1619'da bu makama ulaştı) olması açısından ilginçtir. Aliaga kitapların iadesinde bir mâni görmediği ve onların yakılması ya da depolanması gerektiğini düşünmediği için, kütüphaneyi elde tutmaktan kaynaklanan doktrinal problemlere ilişkin diğer danışmanların göz önünde bulundurmaları muhtemel tereddütleri hafifletecekti. Devlet Danışmanları'nın tepkisi ne oldu? Ne yazık ki belgede her bir danışmanın oyu teker teker kayıtlı değil; bunun yerine oylar, tek çoğunluk görüş içerisine sıkıştırılmış vaziyette. Konsey, esirlerin fidye karşılığı kurtulmasını kolaylaştırsın diye kütüphanenin Zidan'a iadesini destekledi; danışmanlar bunu "Vicdan bizi ne kitapları iade etmeye mecbur eder ne de onları tutmaya çalışmak konusunda bize emredebilir" şeklide ifade ettiler.⁴⁹ Ancak danışmanlar kitapların, Zidan sadece doğrudan bir teklif sunduğunda geri verilmesi gerektiği konusunda ayak dirediler. Bir başka ifadeyle Portekizlilerin arabuluculuğu üzerinden değil! Meseleyi Portekiz Konseyi'nin eline bırakmak Portekiz'in kütüphane üzerinde tasarruf sahibi olmasına

48 AGS, *Consejo de Estado*, Leg. 436, Lerma to the Council of State, 17.10.1614.

49 a.e.

yol açacaktı ki buna danışmanlar ittifakla karşı çıktı. Bu açıdan söz konusu olan iç politika -imparatorluğun farklı organları arasındaki güç ilişkileri- idi. Buna ek olarak Konsey üyeleri, Arias Montano ve diğerlerinin Arapça yazma eserleri ve Arapça bilgisini tartışırken kullandığı benzer âlimane temadan istifade ederek son derece yararlı kitaplardan birkaçını tercüme etmeyi önerdiler. Fakat Zidan'ın, koleksiyonu derhal istemeyeceğini varsaydıkları için olsa gerek yazma eserlerin tercümesinin Zidan onları talep ettiğinde başlayacağını belirttiler.

Aralık 1615 yılına -yani kitaplar Escorial'e gönderildikten kısa bir süre sonra- ait bir konsültasyon danışmanların bireysel oylarını detaylandırıyor. Altı danışman arasında bir tek Toledo Kardinali (dönemin Baş Engizitör'ü) Kur'an ile diğer kitaplar arasında manevi bir ayırmadan söz etti. Marquis de La Laguna ile birlikte Kardinal, kitaplardan birkaçının çoğaltılması ya da tercüme edilmesi gerektiğini savunan tek danışmandı. Üyeler çoğunlukla müsaderenin meşruiyeti ve İspanya'nın kitapların karşılığında elde edeceği şeyle meşguldüler. Toledo Kardinali ve danışmanlar arasında ilk kez konuşacak olan Marquis de Velada sorunu bütün açıklığıyla ifade etti: "Kütüphaneyi iade etmek için bir zorunluluk ya vardır ya da yoktur."⁵⁰ Sözü edilen zorunluluk sosyal değil, aksine yasal bir zorunluluktu. Belirtildiği üzere sonradan İspanyollar tarafından ele geçirilen kitapları çalan Fransız Castelane, imparatorluğun en yüksek askeri yargı mercii olan Savaş Konseyi tarafından bir korsan ilan edildi ki bu onun taşıdığı malları ele geçirmenin yasal olduğu, daha açık ifadeyle malların meşru bir ganimet olduğu anlamına gelen bir hükümdü. Ancak görünen o ki bazı danışmanlar ya karardan kuşku duyuyordu ya da konuya tam anlamıyla muttali değildi. Marquis de La Laguna, İnfantado Dükü [*Duque del Infantado*] ve Don Agustin Mexia, kralın kütüphaneyi iade etme zorunluluğu olmadığına kuşkusuz ikna olmuşlarken geri kalanlar kütüphanenin gerçekten meşru bir ganimet olup olmadığını tahkik ederek doğrulamak konusunda ısrarcıydılar.⁵¹ Danışmanlar kütüphanenin ele geçirilmesinin meşru olup olmadığı konusunda ihtilafa düşmüşken nihayet kitapların içeriğinin ya da "günah çıkarma kimliğinin" kütüphanenin geleceğini belirlemesi gereken kıstas olduğu noktasında anlaşmaya vardılar.

Birkaç üyenin ilgilendiği bir diğer nokta da İspanya'nın kütüphaneye karşılık elde etmesi gereken potansiyel kazançtı. Marquis de La Laguna kütüphanenin çok değerli olduğunu ve bu yüzden İspanya'nın ona karşılık olarak çok mühim bir şeyi ya da garnizon şehrini talep etmesi gerektiğini ifade etti.⁵² Bu görünüşte şaşırıcı beklenti bütünüyle yersiz değildi. Bunun arka planında İspanya'nın, el-Arâiş (Larache)'in liman kentleri ve Fas'ın Atlantik kıyısındaki Mehdy şehri fethetmeye yönelik ısrarlı girişimleri yatmaktaydı ki nihayetinde her ikisi de

50 AGS, *Estado*, Leg. 495, 12.1615.

51 Kariyerine Flanders ordusunda bir *maestre de campo* olarak başlayan Mexia aynı zamanda Müslümanları İspanya topraklarından çıkarma sürecinin başkahramanlarından biriydi ve bu süreçte kara kuvvetlerinden sorumluydu bkz. Luis F. Bernabé Pons, *Los Moriscos. Conflict, Expulsion y Diáspora*, Madrid 2009, 127.

52 AGS, *Estado*, Leg. 495, 12.1615.

sırayla 1610 ve 1614'te işgal edildi.⁵³ Doğrusu Marquis de La Laguna, İnfantado Dükü'nü destekliyordu ancak Kraliyet Papazı Aliaga'ya göre kütüphanenin doğru kullanımı, Fas'ta esir tutulan bütün Hıristiyanların -Katolikleri kastediyor- serbest bırakılması karşılığında takas edilmesiyle mümkün olacaktı. Bu görüş farklılığına rağmen danışmanlar oy birliğiyle kütüphane karşılığında elde edilecek muhtemel kazancın çok etkili ve büyük olması gerektiği konusunda hemfikirler. Danışmanların söz etmediği bir diğer alternatif, koleksiyonu para karşılığı Zidan'a yeniden satmaktır. Fakat belli bir noktada Zidan, kitapların tazmini meselesini parasal koşullar müvacehesinde müzakere etti. Saray kronikçisi Gil Gonzales Dávila 1620 ya da 1630'lu yılları yazarken şöyle nakleder: "Kral Zidan bu zayıyatı çok önemli bir şey olarak gördü ve III. Felipe'ye yazma eserlere fidye olarak 70.000 dukalık bir meblağ teklif etti".⁵⁴

Çok geçmeden kanun ve politikalar, Zidan'ın yazma eserlerinin İspanyol koleksiyonunun geri kalanından tecrit edilmesinde müessir oldu. Yazma eserler 1612 ila 1615'in sonları arasında uzun bir yolculuk yaptı. Bu süreçte yazma eserler, sadece Akdeniz'i aşır geçmemiş ya da İber Yarımadası'nda boydan boya seyahat etmemişti; aynı zamanda onların değerleri de köklü bir değişim geçirmişti. Başlarda Fajardo tarafından değersiz savaş ganimetleri olarak telakki edilen yazma eserler, Escorial'in müdürü ve kraliyetin Doğu dilleri tercümanının vasıtasıyla hatalı ve faydalı bilginin somut örneklerine dönüştürülmüştü. Aralarında Baş Engizitör'ün de yer aldığı devlet danışmanları için kanun ve gerçekçi politika, doktrinal meselelerden ya da ilmî menfaatlerden daha önemliydi ve ellerindeki koleksiyon, şayet akıllıca pazarlanırsa İspanya'nın Akdeniz'in "anahtarı" olan Cebelitarık Boğazı'ndaki gücünü artırabileceği politik bir kazanca dönüştü. Baş Engizitör dâhil danışmanlar kendilerini politik menfaatler ve hukuki sınırlamaların ötesine geçecek biçimde ifade ettikleri zaman, bazı kitapların faydalı olmaları hasebiyle çoğaltılması ve tercüme edilmesi gerekliliğini öne sürerek Engizisyon'un değil de Arap dili uzmanlarının sözcülüğünü yapmayı seçtiler.

Fakat yakalayıp el koymanın meşruiyeti niçin bu kadar önemliydi? Tehlikede olan şey neydi? Ve kütüphane değersiz bir ganimetten eşsiz bir politik teminata nasıl dönüştü? Devlet Konseyi konsültasyonu açıkça göstermektedir ki XVIII. asırdan önce barış anlaşmaları imzalamamış olmalarına rağmen İspanya ve Fas, en azından zaman zaman, Hıristiyan ve Müslüman hukukunu aralarındaki anlaşmazlık ve çatışmaları müzakere etmek için kullandılar. Aynı yıllarda (1613 ve 1614) İspanya Zidan ile Muley el-Şeyh'in (Zidan'ın kardeşi ve Abdullah'ın babası) mirası üzerinden Sultanlık'ın ikinci bir rakibi olan Muley Abdullah arasındaki bir uyuşmazlıkta arabuluculuk yaptı. İki taraf da Tanca'da İspanyollar tarafından alıkonulmuş olan mirasın kendilerine ait olduğunu iddia etti. Zidan iddialarını desteklemek maksadına binaen 11 Kasım

53 İspanya'nın başta el-Arâiş olmak üzere bu limanları fethetmeye yönelik girişimleri hakkında bilgi için bkz. García Figueras ve Joulia Saint-Cyr, *Larache*; ayrıca Mercedes García-Arenal, Fernando Rodríguez Mediano, Rachid El Kour, eds., *Cartas marruecas: documentos de Marruecos en archivos españoles (siglos XVI-XVII)*, Madrid 2002, 47-148.

54 Gonzales Dávila, *Historia de la vida y hechos del inclito Monarca, amado y santo, D. Felipe Tercero*, Vol. III, Madrid 1771, 161.

1614'te Medina Sidonia Dükü'ne gönderdiği bir mektuba Marakeş uleması tarafından yazılıp imzalanan şer'î bir ichtihadı da iliştiirdi.⁵⁵ Bir barış anlaşmasının ya da müşterek bir hukuki sistemin yokluğu, İspanya'nın iki Faslı taraf arasında cereyan eden hukuki tartışmalarda taraf tutmasına engel teşkil etmedi. Fakat Zidan, kütüphanenin ele geçirilmesi etrafında meydana gelen hukuki tartışmaya bir taraf değildi. Tartışma, bir Fransız gemisinin ele geçirilmesinin meşruiyetiyle ilgiliydi. İspanya ve Fransa arasında o zamanlarda bir barış anlaşması olduğu için zorla ele geçirme meşru bir ganimet ilan edilemeyecekti.⁵⁶ Dahası Castelane, Fransız esirleri fidye karşılığı kurtarması için XIII. Louis tarafından Fas'a gönderildiğinde sadece bir diğer Fransız meselesi değildi.⁵⁷ Doğrusu Fransız büyükelçi Vaucelas, 1612'de tutuklanma haberleri kendisine ulaştığı andan itibaren Fransız ve mürettebatının serbest bırakılması için elinden gelen her şeyi yaptı. Birçok kez, Castelane'dan ötürü verilecek cezanın hafifletilmesi için kendilerine rica ederek Toledo Kardinali ve kralın gözdesi Lerma Dükü gibi şahsiyetlere başvurdu. Onun ilk başarısı, başlangıçta Castelane'ın cezaya çarptırıldığı Cadiz'deki yerel askeri mahkemenin kararına rağmen davanın Savaş Konseyi'nde görülmesini emreden bir kraliyet fermanı elde etmesindedir. Vaucelas 10 Kasım 1612'de Fransız Dışişleri Bakanı Vicount Puisieux'ya gönderdiği mektupta Bakan'la paylaştığı hırsızlık eylemine karşı çıkmasına rağmen Castelane'a yardım ettiğini ve bunu sadece, Castelane Fas'a XIII. Louis'nin emri üzerine gönderildiği için yaptığını ifade etti.⁵⁸ Ancak büyükelçi daha fazlasını yapamadı. Castelane'ın politik bir konu olarak statüsü sorunun ötesinde, diğer meseleler oyundaydı. Birincisi, gemisinde bulunan emtianın bir bölümü o zamanlar İspanya'nın kendisiyle saldırgan ve kavgacı ilişkilere sahip olduğu Fas Sultanı'na aitti. İkincisi, Castelane'ın taşıdığı belgeler, taşıdığı yükün tamamını hesaba katmadı. Onun bir korsan olduğu şüphesinin kuvvetlenmesi de bu yüzdendi. Gerçekten de bu gerekçelerle yargıçlar, zorla ele geçirmenin meşru bir ganimet olduğuna hükmetti ve mürettebattan ikisini ölüme, geri kalanları da kraliyet donanmasında forsa olarak çalışmaya mahkûm etti.⁵⁹ Durum her ne olursa olsun Fransa ile ilişkiler kısmen bu hukuki soru(n)lara bağlıydı.

Evvelce gördüğümüz üzere Zidan, yazma eser koleksiyonunu geri almak için elinden gelen her şeyi yaptı. Bir yandan esirlerin Fas'taki Teslisciler tarafından fidye karşılığı kurtarılmasını desteklemeye son verdi ve rahipleri, Portekiz Konseyi aracılığıyla İspanyol kralına kütüphaneyi geri almak arzusuna ilişkin açık bir mesaj göndermek için kullandı. Gördük ki devlet danışmanları

55 Bu müzakerelerin birbirlerini nasıl etkilediğini anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Bahsi geçen bölüm hakkındaki bir analiz için bkz. García Figueras ve Joulia Saint-Cyr, *Larache*, 125-134. Mektup ve hukuki hüküm ile bunların XVII. asırda İspanyolcaya yapılan tercümesi için bkz. García-Arenal, Rodríguez Mediano, *El Hour*, *Cartas marruecas*, 367-369.

56 Burada incelenen olaylardan önceki on yıllık süreçte İspanya ve Fransa arasındaki politik ve diplomatik ilişkiler hakkında bkz. A. Airas Roel, "Política francesa de Felipe III: Las tensiones con Enrique IV", *Hispania*, 31, 1971, 245-336.

57 Erken modern dönem Fas'ta konsolosun durumunun ve değişiminin tarihi için bkz. Niels, Steensgaard, "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650", *Scandinavian Economic History Review*, 15, 1967, 13-55.

58 Vaucelas'ın Puisieux'ya gönderdiği mektup, Madrid, 10.11.1612, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc, Première série – Dynastic Saadiene, Archive et Bibliothèques de France*, Vol. II, 550-551.

59 Henry de Castries, "Autour d'une bibliothèque marocaine", *Journal des Débats*, 20.10.1907, 3.

bu tür bir takas pazarlığını desteklediler, fakat bunu Zidan'ın İspanya'ya doğrudan çağrısı koşuluna bağladılar. Öte yandan Zidan, yazma eserlerin kendisine iade edilmesine yardımcı olacağı ümidiyle Birleşik Hollanda Cumhuriyeti gibi siyasi müttefiklerini Fransa üzerinde baskı kurmak için kullandı. Zidan'a kalırsa Castelane, XIII. Louis'nin bir Fransız temsilcisiydi ve dolayısıyla Fransız hükümdar bu meselede Zidan'a yardım etmeye mecburdu. Zaten 1612 Haziran'ında Zidan, büyükelçisi Ahmed el-Guezouli'yi (Hollanda kaynakları ismi bu imla ile yazmıştır) Lahey'e göndermişti. Büyükelçi orada bir başka Faslı temsilci olan Samuel Pallache'nin yardımıyla Fransa pasaportu alabilmek için Hollanda Meclisi'nden kendisine yardım talebinde bulundu.⁶⁰ Fransızlar el-Guezouli'nin Fransa sınırını geçmesine izin vermeyi reddetti ve bir yıl sonra büyükelçi, Pallache'yi sorumlu olarak bırakarak Fas'a geri döndü.⁶¹ Zidan Fransızların kendisine yardımda acele etmediklerini görünce taktik değiştirdi ve Fas'ta tuttuğu Fransız esirleri rehine haline getirerek onlara kötü muamelede bulunmaya başladı.⁶² Sadece kısmi sonuçlara ulaşan bu önlem kütüphanenin iade edilmesini sağlamadı. Fas'taki tutsak esir konularıyla ilgilenme gerekliliği ile bir kraliyet temsilcisi olarak gönderilen Castelane'a karşı yükümlülükleri arasında sıkışıp kalan XIII. Louis, kendisine hizmet etmediği ve bağımsız bir tüccardan başka bir şey olmadığı iddiasıyla Castelane'a karşı yükümlülüklerinden feragat ederek safını belirledi.⁶³ Aynı zamanda Fas büyükelçisinin Fransa'ya girmesine izin verilmemesine rağmen, Madrid'deki Fransız büyükelçisinin Toledo Kardinali ve Lerma Dükü ile temasa geçmesi ve İspanyolları yazma eserleri Zidan'a geri vermeleri için ikna etmenin mümkün olup olmadığını tahkik etmesi emredildi.⁶⁴ Bu yoğun diplomatik müzakereler Zidan'ın aldığı önlemlere bir cevap teşkil etti. Onun yazma eserleri geri alma arzusu ve İspanya ile Fransa'ya uyguladığı baskı kitaplara, Escorial'deki kraliyet koleksiyonuna dâhil edilmeleri askıya alındığı halde Fajardo tarafından incelendiği vakitte sahip olmadığı değeri bahsetti.

Sonuç

Bir hümanist ve Doğu dilleri bilgini olan Bernardo de Aldrete, 1623'te Cristobal de Aybar'a gönderilen bir mektupta İspanya'da Arapça yazma eserleri temin etmenin ne kadar zor olduğuna dair yaşadığı hayal kırıklığını beyan etti: "Elle yazıldıkları için pahalı olan Arapça kitapların

60 Hollanda Meclisi'nin resmi kararı, Lahey, 10.8.1612, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc, Première série – Dynastic Saadiene, Archive et Bibliothèques de Pays-Bas*, Vol. II, 131-134. Samuel Pallache için bkz. Mercedes García-Arenal ve Gerard Albert Wiegiers'in gözden geçirilmiş İspanyolca edisyonu, *Un Hombre en tres mundos: Samuel Pallache, un judío marroquí en la Europa protestante y en la católica*, Madrid 2006.

61 Zidan 31 Aralık'ta Hollanda yetkililerine, Fransa'nın el-Guezouli'nin Fransa'ya girişine izin vermeyi reddetmesi göz önüne alınarak büyükelçinin Fas'a geri dönmesini ve Pallache'nin mezkûr mesele konusunda Sultan'ı temsil etmeyi sürdürmesini emrettiği konusunda bir bilgilendirmede bulundu. 31.12.1613, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc, Première série – Dynastic Saadiene, Archive et Bibliothèques de Pays-Bas*, 172-174.

62 Toledo Kardinali, Vaucelas'ın sunduğu iki rapordan öğrendiği bu önlemler hakkında Lerma Dükü'nü bilgilendirdi, bkz. Cardinal of Toledo to the Duke of Lerma, 28.6.1615 *Les sources inédites de l'histoire du Maroc, Première série – Dynastic Saadiene, Archive et Bibliothèques de Pays-Bas*, Vol. II, 586.

63 XIII. Louis'nin Hollanda Meclisi'ne Mektubu, Paris, 5.6.1615, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc, Première série – Dynastic Saadiene, Archive et Bibliothèques de Pays-Bas*, 568-569.

64 *Les sources inédites de l'histoire du Maroc, Première série – Dynastic Saadiene, Archive et Bibliothèques de France*, Vol. II, 586.

durumu dehşet verici... Onları, Escorial'deki Muley Zidan'ın yazma eserleriyle birlikte gömmek (vurgu bana ait) için depolamadıkları takdirde hepsini fırlatıp atacaklar."⁶⁵ Aldrete, kraliyet kütüphanesindeki Arapça yazma eserlerin kaderini böyle tanımlayarak kütüphaneleri mezarlıklar olarak, yani okuyucuları yazma eserlere ulaşmaktan alıkoymak için oluşturulmuş alanlar şeklinde tavsif eden dönemin klişe bir mecazını kullanıyordu. Escorial, günahkâr cenazeci rolünü İspanyol krala yükleyen bu tür şikâyet ve yakınmalara damgasını vurdu.⁶⁶ Modern kulaklara yabancı gelen kütüphaneler ile mezarlıklar arasındaki mukayese, İspanyol erken modern çağının *cuerpos de libros* şeklinde *libro* ile *cuerpo*'yu benzerlik kurma gayesiyle yan yana dizerek kitapları insan bedenleri olarak tanımlama alışkanlığının ışığında daha az şaşırtıcı bir hale gelir.⁶⁷ Öyleyse Aldrete, bir mecaz kullanırken farklı mantıklara göre gömülmüş üç kitap bedeni sınıfı arasında ayırım yapmada son derece dakik ve hassas davranıyordu: Birincisi Moriskolara ait olan ve Engizisyon tarafından ele geçirilip imha edilen kitaplar; ikincisi Engizisyon'un Escorial'e teslim ettiği veya Escorial'in satın alma ya da vasiyet yoluyla elde ettiği yazma eserler; üçüncüsü Zidan'ın yazma eserleri. Şu ana kadar bu üç parçalı gömme mantığı daha netlik kazandı ve biz biliyoruz ki ele geçirilmelerini takip eden yıllarda Fas yazma eserlerinin kaderi engizitörlerin ya da kütüphanecilerin elinde değildi. Koleksiyon, yasal bir matris tarafından desteklenen politik sebeplerden ötürü kapalı kapılar ardında erişilemez olarak kilitli kaldı.

Uzun zamandır erken modern dönem İspanya'sında yüksek kültür ve Şark ilmi üzerine incelemeler, Batı Akdeniz siyasi ve sosyal tarihinden ayrılmıştı.⁶⁸ Doğu dillerinin çalışılması üzerindeki erken modern dönem kısıtlamaları, küçük fakat meraklı bir grup Doğu dilleri âlimi ile Index'in Engizisyon mantığıyla yok edip ortadan kaldırmak için bu gibi yazma eserlerin peşine düşen kraliyet sulh yargıçları arasındaki muhalif bir çerçeve dâhilinde anlaşıldı. Bu perspektif, on yedinci asır İspanya'sında Arapça çalışmalarına epey ışık tutmakla birlikte Arapçayı yalnızca bir epistemolojik problem olarak ele almakta ve böylece Arapçanın tarihini siyaset alanından çıkarmaktadır. Fakat Zidan'ın kitaplarının seyahati ve fayda ve değerlerine yönelik müzakereler Akdeniz, korsanlık ve esaretin tarihini, yazma eserlerin dolaşımının ve erken modern dönem irfanının tarihine bağlamanın ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Peki,

65 Bernardo José Aldrete, *Un epistolario de Bernardo José Aldrete, (1612-1623)*, ed. Joaquín Rodríguez Mateos, Sevilla 2009, 218.

66 Fernando Bouza, *El Escorial: Arte, poder y cultura en la corte de Felipe II'nin içinde* "La biblioteca de El Escorial y el orden de los saberes en el siglo XVI", Madrid 1989, 81-99, esp. 81.

67 Örneğin Gurmendi, Zidan'ın yazma eserlerini *cuerpos de libros* (21. dipnot) olarak tanımlamıştı. Kitaplar ile insan bedenleri arasındaki ilişkiler hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Cervantes Don Quixote: A Casebook* içinde Georgina Dopico Black, "Canons Afire: Libraries, Books and Bodies in Don Quixote's Spain", ed. Roberto Gonzáles Echevarría, Oxford 2005, 95-124.

68 Başka şeylerin yanı sıra, erken modern dönem İspanya'da Arapça tercüman ve yorumcuların, akademik projelerle meşgul olmakla birlikte diplomatik müzakerelere katılarak nasıl sadece linguistik sınırları aşmakla kalmayıp aynı zamanda *vita activa* ile *contemplativa* arasındaki çizgileri de bulanıklaştırdığını gösteren iki çalışma için bkz. Fernando Rodríguez Mediano ve Mercedes García-Arenal, *The Orient in Spain*; García-Arenal, Rodríguez Mediano ve El Hour, *Cartas marruecas*.

sadece bunu yaparak Arapça yazma eserlerin en geniş koleksiyonlarından birinin tarihini ve Doğu biliminin bir bilgi disiplini olarak şekillendirildiği bir dönemde bunların okuyuculardan uzak tutulmasının nedenlerini izah edip anlayabilir miyiz?

Şu halde Zidan'ın koleksiyonu; Arapça yazma eserlerin on yedinci asır İspanya'sında sahip olduğu anlamların değişimini, hizmet ettikleri karşıt uçları ve bilimsel, dini, hukuki ve siyasi nesnesi oldukları şeylerin çatışan güçlerini gösteriyor. Bu güçler ayrıcalıklı değiller ve aynı aktörler -iki isim vermek gerekirse Benito Arias Montano ya da Baş Engizitör- eylem ve kararlarında herhangi bir çelişki ya da gerginlik hissi açığa vurmaksızın çoğu kez birden fazla gündem belirlediler. Kraliyet, Arapçanın dini bir kimliğe -Müslüman- sahip olduğuna ve bu yüzden onun kullanımının ve akabinde de kullanıcılarının İspanya'dan silinip gitmesi gerektiğine karar verebiliyor ve eş zamanlı olarak bu gibi yazma eserlerin toplanıp temellük edilmesini ya da Fas yazma eser koleksiyonunun iade edilmesini emredebiliyordu.⁶⁹ Bu eylemler tutarsız bir politikayı yansıtmaktan ziyade, İslam'la ilgili konularda uzun ve doğrusal olmayan bir hükümler kurma sürecinin bir parçasını teşkil etmiştir.

69 Garcia-Arenal, "The Religious Identity of the Arabic Language and the Affair of the Lead Books of the Sacromonte of Granada."

